
А. КРИЖАНОВСЬКИЙ,

ректор Міжнародного гуманітарного
університету, доктор юридичних наук,
професор, член-кореспондент НАПрН
України

УДК 340.12:340.114

Історіософія правового порядку: спроба загальноцивілізаційного дискурсу

Історіософія правового порядку – це спроба досягнути глибинні, універсальні процеси становлення правового впорядкування суспільної життєдіяльності. Різні епохи – космодіцея, теодіцея та антроподіцея правовопорядку знаменують собою поступ людської думки і суспільної практики. Цей підхід відкриває нові можливості досягнення правового розвитку України.

Ключові слова: право, правовий порядок, космодіцея правовопорядку, теодіцея правовопорядку, антроподіцея правовопорядку.

Прагнення досягнути глибинні процеси правового впорядкування суспільного життя сучасної України неминує виводить на проблематику витоків вітчизняного правового порядку не тільки у власній правовій історії і культурі, а й у широкому контексті цивілізаційного розвитку людства. Правовий досвід українства, як і правовий спадок кожного великого народу, є унікальним за історичною картиною його становлення, ціннісно-нормативними засадами та інституційними характеристиками, і ще – за своїми специфічними проява-

ми в умовах модернізаційних процесів вже у сучасному світі.

Багатоманіття сучасних історичних дискурсів і отриманих завдяки їм різноманітних пояснень історичних подій і процесів не тільки розвінчує концепт «єдиної історичної істини», а й піддає сумнівам саму можливість довшеної відповіді історичної науки на виклики нової доби. Історична юриспруденція переживає ті самі проблеми. Тому, як справедливо зазначає П. П. Музиченко, постановка та дослідження проблеми історії формування правовопорядку і його апроба-

ції юридичною практикою у контексті загальноеволюційного розвитку правової культури є новими і мають важливе теоретичне і практичне значення. Очевидно, що без глибокої наукової розробки цієї проблеми і використання відповідних висновків у практиці утвердження панування права і побудови правової держави, суспільство весь час буде наштовхуватись на перепони [1, с. 18]. Це й визначає необхідність звернення правників до пізнавального потенціалу наукової дисципліни, яку одні називають філософією історії, а інші – історіософією [2].

Користуючись властивими історіософії підходами до періодизації розвитку людства, у процесах становлення, утвердження та розвитку правового впорядкування суспільства також є підстави звернутися до епох, які можуть називатися космодіцея, теодіцея та антроподіцея правового порядку.

Космодіцея правопорядку пов'язується з епохою Античності, класичними прикладами правового розвитку якої вважаються держави Давньої Греції і Давнього Риму, де були створені дієві для свого часу соціальні, політичні і правові механізми забезпечення правового порядку у суспільному житті. То ж природно, що проблематика впорядкування суспільного буття, у тому числі і правовими засобами, займає вельми важливе місце у працях давньогрецьких філософів і юристів Давнього Риму.

Перш за все слід відзначити невіддиференційованість понять «правопорядок» та «порядок» у давньогрецькій філософській думці. Термін «порядок», як один із найпоширеніших у лексиконі грецьких мислителів, екстраполювався на всі сфери людського життя, і уподібнювався поняттями «впорядкова-

ність», «лад», «устрій», «ряд», «розряд», «благоустрій» тощо [3].

Аналіз давньогрецької міфології свідчить про надзвичайно багатий та різноманітний її правовий пласт, який не обмежується хрестоматійно-школярськими (за сприйняттям) фігурами Феміди, Немесиди, Діке. Передусім вихідним засновком учень про порядок було поняття космосу, очевидно, уперше введене Піфагором саме для характеристики впорядкованості Всесвіту. Космос в уявленні давньогрецьких мислителів (зокрема, Анаксагора та Анаксимандра) був гармонійним буттям, чинною складовою якого є земний правопорядок. І навпаки, міркування про світовий порядок, тобто взаємини космічних стихій, здійснювались по аналогії з правовими та моральними нормами у полісі. Природа та людина в досократичній філософії складали певну єдність [4].

Давньогрецькі мислителі були впевнені не тільки в тому, що світовий порядок (гармонія) має вплив на правовий порядок, а й у зворотному впливові. Порухення законів, обрядів та традицій, на думку полісного суспільства, тягло за собою порушення світової гармонії, а це, у свою чергу – неминучу кару богів. Божий суд немовби мав дві площини: деформація власне нормативної тканини («Правду замініть кулак», – лиховісно пророкував Гесіод у своїх «Працях та днях» [5, с.147]) і погіршення реального буття суспільства. Як зазначав В. Дільтей, прадавня віра в те, що правопорядок окремої держави встановлюється богами, трансформувалась у процесі розвитку грецької думки в уявлення про божественний світовий порядок, як причину, що породжує будь-який державний та правовий порядок [6, с. 354].

Відомо, що здобуток Античної епохи не обмежується лише вельми цінними для майбутньої історії людства міркуваннями мислителів, а й практичним втіленням цих ідей у суспільне буття. Солон, який також є одним із сімох мудреців, вважав, що найбільшим злом для полісу є беззаконність та міжусобиці, а найвищим благом – порядок і закон. Для Солона, який на відміну від теоретиків-філософів, був ще й політиком-практиком, є характерним пошук реальних земних гарантій правопорядку. Ними стали демократичні інститути, започатковані Солоном, та стабільність законів (як відомо, Солон заповідав, щоб встановлені ним закони та інституції не змінювались принаймні протягом ста років). Давньогрецька суспільна думка виробила також усвідомлення про правосуддя як гарантію правопорядку – і ширше, як гарантію процвітання суспільства.

Категорія правопорядку знайшла свій відбиток і в римській правовій думці. Саме в Римі відбулись, хоча й не остаточно, секуляризація цього поняття, його відокремлення від інших філософських категорій, пов'язаних із порядком. Стародавнім римлянам, які певною мірою успадкували грецькі уявлення про картину світу, теж властивий погляд на Всесвіт («божественний космос») як на живий організм, у якому людині також відведене певне місце. Заслугою та новачією римської юриспруденції у порівнянні з Грецією стало введення дихотомії публічного та приватного правопорядків. Традиційно саме приватне право вважається головним надбанням Стародавнього Риму, але, якщо говорити про правопорядок, то не менш важливим є і публічно-правова сфера. У Римі саме громадянин був носієм публічно-право-

вого начала. Отже, основою міцності правопорядку виступала людина, а не якийсь механізм, що складається з тих чи інших елементів (податків, армії, в'язниць тощо). Римське поняття *statum*, яке можна співвіднести з правопорядком, виступало як сукупність громадян, що володіють у *comitia curiata* всією повнотою *imperium* (вищої влади), що не відокремлюють свій особистий інтерес від загального, публічного інтересу. Гарантією та підґрунтям правопорядку були притаманні висока для свого часу правова культура, правова та політична активність римських громадян. Свобода у розумінні римлян була не тільки протиставленням рабського стану, а й можливістю брати участь у суспільних справах. Хрестоматійним фактом є обов'язок повнолітніх громадян напам'ять знати Закони XII таблиць.

У сукупності ж Антична епоха в зародковому стані та найзагальнішому вигляді посіяла зерна, які у подальшому проросли і вкорінилися в уявленнях та інституціях західної цивілізації: впевненості у силі громадянського суспільства, визнанні громадянина автономним від влади суб'єктом права, необхідності процедурних механізмів захисту прав особистості, політико-правової відповідальності посадових осіб за результати своєї діяльності та ін. Ці надбання проросли вже у наступну епоху – Середньовіччя, парадигма правового розвитку якого – *теодіцея правопорядку*.

Доба Середньовіччя характеризується тим, що вона змінила уявлення про правопорядок. Як зазначається, за доби Середньовіччя права було ні «багато», ні «мало», і воно не було відсталим та нерозвинутим. Права було рівно стільки, скільки було необхідно суспільству

тієї далекої доби, і в багатьох випадках замість нього діяли інші соціальні регулятори, які в окремих випадках виявлялися навіть більш ефективними, ніж воля суспільства та влада суверена» [7, с. 242]. Серед таких регуляторів – передусім християнська релігія та її організовані інституції, які принаймні претендували на певну роль в упорядкованій суспільних відносин.

Середньовічний образ правопорядку формувався в рамках теологічного світогляду, станових обмежень та локалізованої у межах громади (комуни, манора, монастиря) свідомості. Правопорядок практично ще не став категорією юриспруденції, яка переживала своє друге народження, а, скоріше, був лише однією з граней соціальної картини світу. Характерною є термінологічна невизначеність цього поняття, воно постає як туманний, але привабливий образ належного способу життя, невіддільний від інших параметрів соціального буття, а саме морального стану, стану релігійності суспільства. Медієвісти вважають, що, принаймні у ранньосередньовічному суспільстві, так званому варварському, немає права та моралі як різних засад і форм соціальної свідомості та людської поведінки [8, с. 132–133], вони сприймаються як повністю злиті, мононормативні.

Характерною рисою розуміння правопорядку було усвідомлення його ієрархізації. Ієрархія пронизує всю свідомість середньовічної людини. Ієрархія природи і суспільства створена й очолюється Богом. За Фомаю Аквінським, у кожній живій істоті є своє місце в цій ієрархії. Людина, яка має не тільки тіло, а й душу, займає в ній унікальне місце. Для

всіх живих істот благом є самозбереження. Живі істоти для цього мають хто кігті, хто ікла чи роги або принаймні прудкі ноги. Тільки людина народжується позбавленою такого роду властивостей. Натомість їй Богом даний розум, завдяки якому вона може забезпечити своє існування за допомогою рук. Але окремо взята людина знає про те, що їй необхідно для життя, тільки в найзагальнішому вигляді. Неможливо, щоб одна людина своїм розумом досягнула всі речі такого роду. Людям слід жити у спільноті, щоб кожен її член допомагав іншим у їх інтелектуальному поступі, співпрацював з іншими [9, с. 233–234].

Отже, за доби Середньовіччя не відбулося науково-теоретичного прориву у розумінні поняття «правопорядок», але разом із тим воно набуло нових рис. Уявлення про правопорядок відображали становий поділ суспільства, у зв'язку з чим кожен стан або корпорація, а деколи й індивід вважався носієм свого власного правопорядку. Був розширений та уточнений понятійний ряд дотичних до правопорядку явищ: стабільність, ненасильство, гарантованість примусовою силою держави. Витоком правопорядку релігійно налаштована середньовічна людина вважала виключно божественну волю, але його дотримання та забезпечення залежали від зусиль людини та створених нею інституцій, зокрема держави.

Підвалини нового розуміння правового порядку склалися в епоху *антропоцієї правопорядку*. Прорив у розумінні правопорядку було здійснено англійськими мислителями доби Великого бунту середини XVII ст. Так, на відміну від теологічних побудов середньовічних

правників, для Гоббса закон – це штучний розум, а громадянський мир – це здоров'я Левіафана – всеохоплюючої суспільство держави [10, с. 6]. Конструювання правопорядку для Гоббса було можливим лише на основі природних законів. Перший із них свідчить, що мир і співпраця є більш сприятливими для самозбереження, ніж насильство чи тотальна конкуренція. Тому слід шукати мир і слідувати йому. Необхідно покласти край загальній ворожнечі людини з людиною [10, с. 99]. А для цього потрібно укласти суспільний договір, який дозволить вийти з природного стану і послужить підставою для нової форми взаємного спілкування людей – держави.

Зважаючи на континуум європейської правової культури, можна простежити наступність ідей попереднього періоду. Зокрема, в арсеналі правової думки та гуманітарного знання в цілому зберігається ієрархізація соціальних та правових явищ. Але суттєво змінюється основа ієрархії: в її центрі опиняється людина. У цю епоху людина розглядається як сполучна ланка всієї світової ієрархії. У людині розміщена безмежна можливість пізнання, що, на думку Мірандоли, ріднить її з Богом. Людина може бути творцем самої себе, на відміну від тварин і навіть янголів, які є лише такими, якими їх створив Господь [11, с. 71].

Провісником нових тенденцій у висвітленні правового порядку за модерної доби став Френсіс Бекон. Саме у Бекона з'являється новий момент в усвідомленні призначення права – щастя громадян. «Щастя», на відміну від «миру», головного лейтмотиву правового дискурсу Середньовіччя, стало прапором нового мислення. Особливо

чітко цей мотив простежується у працях Вольтера і знаходить своє нормативно-юридичне оформлення у Декларації незалежності США, написаної Т. Джефферсоном.

У рамках антроподіцеї правового порядку виникає велика кількість концепцій і моделей правового впорядкування модерного і постмодерністського суспільства – юридично-позитивістська теорія правопорядку (Г. Ф. Шершеневич), психологічна (Л. Й. Петражицький), соціальна (Г. Д. Гурвич). М. М. Коркунова можна назвати провісником комунікативної теорії права та правопорядку. Він вважав право фактором, що встановлює координацію індивідів у суспільстві [12, с. 278]. С. А. Муромцев першим серед російських правників почав розвивати інтегративні підходи до розуміння права і правопорядку. Ця поліпарадигмальність студій правопорядку з відчутним тяжінням до інтегративного його розуміння залишається вельми примітною тенденцією доктринального проектування правового порядку і в наш час.

Здійснений у рамках статті доволі фрагментарний екскурс, тим не менше, дає можливість виявити сталість і наступність загальносвітового правового розвитку в історії становлення права і правового порядку. У подальшому історіософський зріз правового порядку в процесах існування людської цивілізації відкриває можливість з'ясувати ті характеристики генези правового порядку України, які властиві загальнолюдським тенденціям, а отже, спиратися на них у творенні ґрунтовних основ правового впорядкування сучасного українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Музиченко П. П. Складові формування правопорядку у Великому князівстві Литовському / П. П. Музиченко // Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри : тези Міжнар. наук.-практ. конф. – О. : Фенікс, 2008. – С. 18–20.
2. Бойченко І. В. Філософія історії; Кислюк К.В. Це зручне поняття «історіософія» // Наук. зап. НаУКМА. – 2004. – Т. 25: Філософія та релігієзнавство. – С. 14–18.
3. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Итоги тысячелетнего развития : в 2 кн. [Електронний ресурс] / А. Ф. Лосев. – М. : АСТ, 2000. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/lose008/txt29.htm>
4. Тарасова А. А. Мир как «родной дом человеческого бытия» в Античности [Електронний ресурс] / А. А. Тарасова // Credo new : теорет. журн. – 2008. – № 4. – Режим доступу: <http://credonew.ru/content/view/778/33/>
5. Гесиод. Работы и дни / Гесиод : [пер. с древнегреч.] // Эллинские поэты в переводах В. В. Вересаева ; под общ. ред. С. Апта, М. Грабарь-Пассек, Ф. Петровского, А. Тахо-Годи и С. Шервинского. – М. : Гос. изд-во худож. лит., 1963. – С. 141–168. – (Библиотека античной литературы: Греция).
6. Дильтей В. Собрание сочинений : в 6 т. / В. Дильтей ; под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова. – М. : Дом интеллектуальной книги, 2000. – Т. 1 : Введение в науки о духе / пер. с нем. ; под ред. В. С. Малахова. – 727 с.
7. Момотов В. В. «Божий суд» Средневековья глазами современника / В. В. Момотов // Изв. высш. учеб. зав. Правоведение. – 2002. – № 5. – С. 242–249.
8. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич // Избранные произведения : в 2 т. – М. ; СПб. : Унив. кн., 1999. – (Российские Пропилеи). – Т. 2 : Средневековый мир. – 1999. – С. 17–262.
9. Фома Аквинский. О правлении государей / Фома Аквинский // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.). – Л. : Наука, Ленингр. отд-е, 1990. – С. 233–234.
10. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 931 с.
11. Царьков И. И. Развитие правового сознания в европейской традиции права / И. И. Царьков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 346 с.
12. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 430 с.

Стаття надійшла до редколегії 29.05.2013.

Крижановский А. Историософия правового порядка: опыт общецивилизационного дискурса

Историософия правового порядка – это опыт освоения глубинных, универсальных процессов становления правового упорядочения общественной жизнедеятельности. Разные эпохи – космодицея, теодицея и антроподицея правопорядка знаменуют собой поступь человеческой мысли и общественной практики. Этот подход открывает новые возможности освоения правового развития Украины.

Ключевые слова: право, правовой порядок, космодицея правопорядка, теодицея правопорядка, антроподицея правопорядка.

Kryzhanovskiy A. Historiosophy of Legal Order: Civilisational Discourse Experience

Historiosophy of legal order is an experience of comprehending the deepest universal processes of social activity ordering. The different epochs such as kosmodicee, theodicee and anthropodicee reflect the steps of human mind and social practice. This approach opens new possibilities in the legal development of Ukraine comprehending.

Keywords: law, legal order, kosmodicee of legal order, theodicee of legal order, anthropodicee of legal order.